

УДК (UDC) 94 : 329.614] (477.53) «1939/1942» (092)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).681](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).681)

‘INVINCIBLE’: ACTIVITIES OF UNDERGROUND YOUTH GROUP LED BY OLENA (LIALIA) UBYIVOVK IN POLTAVA (1941-1942)

Iryna Petrenko¹, Oksana Mazur²

¹ Poltava University of Economics and Trade (Poltava, Ukraine)

e-mail: poonsku@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

² Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)

e-mail: ksuha8875@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6867-6750>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to deconstruct the Soviet myth about an underground youth group led by Olena (Lialia) Ubyivovk (1918-1942), which operated in Poltava during 1941-1942, as well as to determine its contribution to the fight against Nazism during the World War II.

The scientific novelty of the study is in highlighting some aspects of the formation and development of the Resistance Movement in Poltava, based on the documents from the Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Poltava Oblast, as well as in refuting a number of Soviet propaganda and ideological myths about the activities of an underground youth group led by Olena Ubyivovk in 1941-1942.

Conclusions. The underground youth group ‘Invincible Poltava Woman’ (‘Neskorena Poltavchanka’) is a completely post-war Soviet ideological and propaganda construct. According to the materials of the declassified criminal case, it was at the stage of organizational formation and did not have any headquarters yet (six executed members were included in it in the post-war period). It follows from the sources that from November 1941 to January 1942, the leaders of the group were Olena Ubyivovk and Serhii Ilievskyi, and from January to April 1942, Serhii Sapiho took over the functions of the leader.

‘The heroic deeds of Poltava youth underground’ do not match the documentary facts. The very name ‘Invincible Poltava woman’ originated in Soviet propagandistic social and political journalism and fiction.

The question of the identity of the underground group’s traitor is still controversial. According to the official version, its members were betrayed by Valentyna Terentieva. However, recently introduced into scientific circulation classified materials allow us to state that there were relatives and the immediate circle of the underground members who turned out to be unreliable. The oldest member of the underground group, Serhii Sapiho, neglected the conspiracy and his reckless and irresponsible behavior contributed to the disclosure of the group, and then he behaved unworthy during the investigation.

Keywords: Ukraine, World War II, Resistance Movement, anti-Nazi underground, Olena (Lialia) Ubyivovk, ‘Invincible Poltava woman’

«НЕСКОРЕНІ»: ДІЯЛЬНІСТЬ У ПОЛТАВІ ПІДПІЛЬНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ГРУПИ НА ЧОЛІ З ОЛЕНОЮ (ЛЯЛЕЮ) УБИЙВОВК (1941-1942)

Ірина Петренко¹, Оксана Мазур²

¹ Полтавський університет економіки і торгівлі (Полтава, Україна)
e-mail: poonsku@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

² Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
e-mail: ksuha8875@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6867-6750>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є деконструкція радянського міфу про підпільну молодіжну групу на чолі з Оленою (Лялею) Убийвовк (1918-1942), яка діяла у Полтаві впродовж 1941-42 рр., а також визначення її внеску в боротьбу з нацизмом у період Другої світової війни.

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні на основі документів Галузевого архіву Служби безпеки України в Полтавській області деяких аспектів формування та розвитку Руху Опору в Полтаві, у спростуванні низки радянських пропагандистсько-ідеологічних міфів про діяльність підпільної молодіжної групи на чолі з Оленою Убийвовк у 1941-42 роках.

Висновки. Підпільна молодіжна група «Нескорена полтавчанка» – цілком післявоєнний радянський ідеологічно-пропагандистський конструкт. Відповідно до матеріалів розсекреченої кримінальної справи, вона перебувала на стадії організаційного формування, ніякого штабу (у повоєнний час до нього включили шістьох страчених учасників) ще не мала. Джерела свідчать, що з листопада 1941 р. по січень 1941 р. лідерами групи були Олена Убийвовк і Сергій Ільєвський, а з січня по квітень 1942 р. функції керівника перебрав на себе Сергій Сапіго.

«Подвиги полтавського молодіжного підпілля» не збігаються з документальними фактами. Та й сама назва «Нескорена полтавчанка» виникла у радянській пропагандистській публіцистиці та художній літературі.

Досі контроверсійним залишається питання про особу зрадника підпільної групи. За офіційною версією, її учасників видала Валентина Терентьєва. Однак введені до наукового обігу донедавна засекречені матеріали дозволяють констатувати, що ненадійними виявилися родичі та найближче оточення підпільників. Найстарший учасник підпільної групи Сергій Сапіго нехтував конспірацією та своєю необачною і безвідповідальною поведінкою сприяв викриттю групи, а потім негідно повадився під час слідства.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, Рух Опору, антинацистське підпілля, Олена (Ляля) Убийвовк, «Нескорена полтавчанка»

Вступ

Тема жінки у війні, зокрема Другій світовій, тривалий час, особливо у радянський період, залишалася поза офіційними репрезентаціями подій і комеморативними практиками: її або замовчували, або міфологізували, вписуючи у героїчний наратив. Розглядаючи жінок у міліарних обставинах з ідеологічно-пропагандистських позицій, як-от уславлення бойового і трудового подвигу, засудження зради, оплакування жертви, дослідники хибували на об'єктивність й оминали увагою чи ретушували реальні факти, пов'язані з їхньою участю у бойових діях, антинацистському підпіллі, досвідом повсякденного побуту та міжособистісних відносин на окупованих територіях тощо. Досі питання ролі та місця жіноцтва у Другій світовій війні недостатньо студійоване вченими і не

цілком відрефлексоване соціумом. Однак конкретні біографії, вписані у подієве тло, дозволяють заповнити цю прогалину в історичному знанні. У контексті нашого дослідження репрезентативними видаються вже усталені та нововідкриті відомості про життя та діяльність українських підпільниць – учасниць Руху Опору.

Нагадаємо, що в період Другої світової війни підпільна боротьба стала одним із найбільш ефективних і масових видів антинацистського спротиву. Особливу активність демонстрували підпільники у великих містах центральної, південної та східної України – Києві, Одесі, Дніпропетровську, Харкові, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні, а також у Криму та на Донбасі. Чи не найвідомішими підпільними організаціями стали «Молода гвардія» (м.Краснодон), «Народна гвардія» (м. Львів), «Партизанська іскра» (с. Кримка Первомайського району Миколаївської області), «Центр» (м. Миколаїв), «Ревком» (м. Запоріжжя).

У Полтаві найвідомішою підпільною молодіжною групою була «Нескорена полтавчанка» на чолі з Оленою (Лялею) Убийвовк. Її діяльність, як і вищезгаданих, оповита героїчним ореолом. Досі побутує чимало суперечливих версій про молодіжне підпілля – від документів і спогадів очевидців до художніх творів. Наше дослідження є спробою спростувати деякі міфи, сформовані радянською пропагандою, і показати війну в людському повсякденному вимірі – не лише як героїчну сторінку боротьби з ворогом, а й як трагедію юнаків і дівчат, готових зі зброєю у руках чинити опір окупантам і стати на захист Батьківщини. Свою увагу зосередимо на постаті Олени (Лялі) Убийвовк та її ролі у формуванні підпільної групи.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Історіографію досліджуваної проблеми доцільно поділити на дві групи. До *першої* слід віднести праці, в яких висвітлено загальний аспект проблеми, тобто організаційно-правові, матеріальні, ідеологічні, а також морально-психологічні аспекти радянського антинацистського Руху Опору в окупованій Україні періоду Другої світової війни. Зокрема, А. Кентій, В. Лозицький і М. Слободянюк у своїй праці проаналізували форми та методи стихійного й організованого спротиву нацистам, протидії різним заходам окупаційної адміністрації¹. Учені оцінили здобутки та втрати партизанської і підпільної боротьби.

Антропологічний вимір війни був сферою зацікавлення сучасних українських вчених-дослідників. Питання інтимних стосунків жінок у період нацистської окупації, як можливості вберегти себе і своїх рідних від смерті, побіжно дослідили у монографіях А. Скоробагатов та О. Стяжкіна². Певні напрацювання у цьому напрямку зробили західноєвропейські дослідники³.

¹ Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. Серія «Україна. Друга світова війна. 1939-1945». Вип. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 98 с.

² Скоробагатов А. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків: «Прапор», 2006. 376 с.; Стяжкіна О. В радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк: ДонНУ, 2013. 296 с.

³ Mühlhäuser R. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941-1945. Hamburg: Hamburger Edition, 2010. 416 s.; Gertje Janssen Wendy Jo. Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II. A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota. Minneapolis: MN. 2004. 401 s.; Jessica R. Anderson Hughes. Forced prostitution: the competing and contested uses of the concentration camp brothel: PhD Degree. New Brunswick, New Jersey, 2011. 309 s.; Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.

У 2014 р. з'явилася монографія історика О.Гогун «Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941-1944 рр.», в якій розглядається історичне підґрунтя російсько-української війни 2014 р. В анотації до книги слушно зазначено, що путінська війна проти України певною мірою скопійована з 1940-х років. Безоглядне застосування тактики випаленої землі, умисне провокування окупантів до репресій проти мирних жителів, руйнування своїх же сіл, розбій, пияцтво, розпуста та насильство, братовбивчі внутрішні конфлікти, використання бактеріологічної зброї – все це було не випадковим наслідком масового кровопролиття і не спонтанною «народною відповіддю» на жорстокість нацистського панування, а закономірними проявами малої сталінської війни на винищення⁴.

Сучасний український учений В.Гінда вперше у вітчизняній історіографії провів комплексне дослідження життя людей в екстремальних умовах німецько-радянської війни. З-поміж іншого він проаналізував проблему сексуальних стосунків українських жінок у період німецької окупації⁵. Дослідник розкрив широке коло питань, як-от: зміна інтимної поведінки людей в екстремальних умовах війни, романтичні стосунки у чоловіків і жінок в екстремальних умовах війни; проблема сексуального насилля німецькими і радянськими солдатами та представниками партизанських з'єднань над жінками у військах і на окупованих територіях тощо⁶.

Другу групу історіографії проблеми становлять праці, безпосередньо пов'язані з полтавськими підпільниками на чолі з Оленою (Лялею) Убийвовк. У радянську добу її розкриття було заідеологізоване, зосереджене передовсім на прославленні героїзму учасників, гіперболізації їхньої ролі у перемозі над нацизмом. Власне, формувалася ідеологема незламної, відданої комуністичним принципам молоді, представленої агіографічними постатями відчайдушних борців-мучеників. Натомість сучасні вітчизняні дослідники намагаються сформувати об'єктивні підходи до відтворення історичної правди про Другу світову війну в Україні. Так, відомий полтавський учений В.Ревежук одним із перших узявся за розвінчання міфів про масштаби і наслідки діяльності групи⁷. Не втратили своєї актуальності міркування історика щодо постатей керівників молодих підпільників. Він полемізував з офіційною позицією Полтавського обкому КП(б)У щодо керівної ролі Сергія Сапіго, проголошеної у перші повоєнні роки, вважаючи, що той, як колишній військовополонений, не міг викликати довіри комуністичного режиму, тому його роль як очільника групи видавалася сумнівною⁸.

⁴ Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941-1944 рр. Київ: «Наш Формат». 2014. 504 с.

⁵ Гінда В. Жіноче тіло, як один із ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях // *Historians*. 20.12.2013. URL: <https://bit.ly/3GYLKCH>

⁶ Гінда В. «Діти окупації» – вигнанці повоєнних суспільств. *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*. 2021. Вип. 9. С. 237-252; Гінда В. Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації і на фронті. Київ: Інститут історії України, 2021. 409 с.; Гінда В. Агенти-коханки: жінки на службі німецької та партизанської розвідок. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. Вип. 23. С. 116-134.

⁷ Ревежук В. Полтавщина під німецькою окупацією (1941-1943). Нариси історії. Полтава: Дивосвіт, 2015. 388 с.

⁸ Ревежук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2004. С. 186-187.

Полтавська історикиня та краєзнавиця В. Жук теж не оминула увагою процес створення та функціонування підпільної молодіжної групи. Вчена вважала, що організація мала двох керівників – Лялю Убийвовк і Сергія Сапіго⁹.

Дослідниця І. Петренко присвятила біографічну розвідку учасникові підпільної молодіжної групи Борису Серзі¹⁰, уперше ввівши до наукового обігу світлина підпільника, які зберігаються у родинному архіві його нащадків. В окремих її студіях розкрито питання про лідерство у «Нескореній полтавчанці», досягнення підпільників та увічнення пам'яті членів групи¹¹.

У 2020 р. з'явилася ґрунтовна праця присвячена подіям Другої світової війни на Полтавщині¹², де підпільна група на чолі з Оленою Убийвовк вписана у контекст Руху Опору на Полтавщині у воєнний час.

Отже, сучасні дослідники торкалися деяких аспектів діяльності цієї організації, зокрема розглядали питання про лідерство в ній, аналізували обставини зради Валентини Терентьевої, визначали результати діяльності. Однак досі остаточно не з'ясовано кількість учасників, точно не встановлено коло зрадників групи, не висвітлено внутрішню боротьбу між членами, не проаналізовано суперечності в їхніх поглядах щодо мети, стратегії і тактики підривної роботи проти ворога. Досі не охоплено увагою повсякденний зріз діяльності групи та ставлення найближчого оточення – родичів, знайомих, друзів молодих підпільників до їхньої ініціативи та готовності боротися. Дослідити ці питання і покликана наша розвідка.

В основу статті покладено неопубліковані, розсекречені у 2017 р. документи, які зберігаються в Архіві Управління Служби безпеки України в Полтавській області, а також матеріали Державного архіву Полтавської області.

На основі вивчення значної кількості джерел, наукової літератури у статті *поставлена мета*: деконструювати радянський міф про підпільну молодіжну групу на чолі з Оленою (Лялею) Убийвовк (1918-1942), яка діяла у Полтаві впродовж 1941-42 років, а також визначити її внесок у боротьбу з нацизмом у період Другої світової війни.

Дискусія

Концепт «всенародної боротьби в тилу ворога» належав до стрижневих конструктів радянської версії війни, що обстоювала тезу про однорідність суспільства у період окупації, його лояльність до більшовицької системи та відданість ідеям соціалізму. Обрамлена відповідними ритуалами (зокрема,

⁹ Жук В.Н. Безсмертний подвиг. Історичні нариси про Чутівщину у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років та подвиги її синів і дочок на фронтах і в тилу. Полтава: АСМІ, 2004. С. 36.

¹⁰ Петренко І.М. Член штабу підпільної групи «Нескорена полтавчанка» Борис Серга (1921-1942). Полтава: Дивосвіт, 2007. 44 с.

¹¹ Петренко І.М. Член штабу підпільної групи «Нескорена полтавчанка» Борис Серга (1921-1942). *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива*: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 29 листопада 2019 р. Київ: НУОУ, 2019. С. 93-94; Петренко І.М. Діяльність в період Другої світової війни в Полтаві підпільної організації «Нескорена Полтавчанка»: до питання про керівника. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива*. Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції 27 листопада 2020 р. Київ: НУОУ, 2020. С. 105-106.

¹² Друга світова війна. 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: У 3 кн. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії / Автори-упорядники: О. Білоусько, Т. Пустовіт, В. Ревезук. Полтава: «Полтавський літератор», 2020. 1520 с.

запровадженням в Україні Дня партизанської слави), ця міфологема чи не найдовше залишалася останнім bastіоном радянсько-російської версії війни. Однак наукові студії перших десятиліть ХХІ ст. поступово та неухильно робили свою справу, руйнуючи ідеалізовані схеми та все більше виводячи її у площину суто наукового аналізу.

Насправді радянський підпільно-партизанський рух був багатовимірним, суперечливим, складним явищем. Найавторитетніші зарубіжні та вітчизняні вчені вважають боротьбу за лінією фронту «війною невикористаних можливостей». Однак це не нівелює її значення як одного з важливих чинників протидії нацистським і фашистським окупантам. Сучасним історикам потрібно виявляти наукову сміливість, громадянську мужність, щоб поставити у центр дослідницького проєкту таку суспільно резонансну тему.

Полтава була окупована нацистськими загарбниками 18 вересня 1941 р. З перших днів вони встановили режим військової диктатури, грабежів, насильства. У місті накопичилися значні сили ворога. Певний час тут розташовувалися штаби армій «Південь», шостої німецької армії й інших великих військових з'єднань ворога. До того ж тут концентрувалися каральні загони, метою яких було забезпечення спокою окупантів у тилу¹³. До весни 1942 р. Полтавщина підпорядковувалася німецькому військовому командуванню, а потім – райхскомісаріату «Україна» з центром у місті Рівне.

Організовувати боротьбу на захоплених нацистами територіях СРСР партійне керівництво розпочало з перших днів війни. Спеціальна постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» від 18 липня 1941 р. висувала вимогу центру на місцях надати партизанській боротьбі «найширший розвій і бойову активність», підібрати «стійких партійних, радянських і комсомольських працівників, а також відданих радянській владі безпартійних товаришів»¹⁴ для засилання групами по 2-5 осіб у зайняті ворогом райони для диверсійних робіт. Основний зміст директивних документів зводився до того, що антинацистська боротьба в тилу ворога мала стати всенародним рухом, керувати яким будуть підпільні більшовицькі комітети.

На Полтавщині керівництво цією боротьбою мали здійснювати підпільний обком КП(б)У на чолі зі Степаном Кондратенком і Григорієм Яценком, 44 підпільні райкоми, 120 підпільних первинних парторганізацій. Згідно з офіційним звітом Полтавського обкому КП(б)У, складеним 1945 р., у Полтаві діяло сім підпільних антинацистських груп, в яких брало участь 78 осіб. Проте їхня діяльність базується лише на спогадах учасників і жодними документами не підтверджується.

Щоб підкреслити комуністичний характер Руху Опору, повоєнні радянські історики означували підпілля винятково як «партійне» чи «комсомольське», уникаючи дефініції «патріотичне». Відповідно у гіпертрофованому вигляді подавалася «керівна роль» Комуністичної партії у боротьбі з окупантами. Насправді ж значно більшого успіху досягли ті підпільні групи, які виникли з ініціативи окремих патріотів і перебували поза партійним контролем. Найбільш активно діяли представники молодого покоління. Виховані у патріотичному дусі юнаки та дівчата свідомо йшли на смерть, захищаючи Батьківщину. Свідченням цього є витяг із

¹³ Полтава. Історичний нарис / За ред. О.Б. Супруненка, М.А. Якименка, В.Є. Лобурця та ін. Полтава: Полтавський літератор, 1999. С. 177.

¹⁴ Друга світова війна. 1939-1945. Полтавський вимір... С. 616.

нацистського документу «Наслідки німецького воєнного управління в зоні групи армій «Південь» (1942 р.): «З молоді складалася більшість активістів за справу рад. Банди утворювалися переважно з молоді. <...> прорадянськи вихована молодь після вступу німецьких військ становила постійну загрозу громадянському спокою, порядку та безпеці»¹⁵.

Прикметно ще й те, що підпільники гуртувалися без будь-якого партійного керівництва та не мали зв'язку між собою. Наприклад, дві групи діяли на підприємствах – паровозоремонтному заводі (керівник інженер М.Широбоков) і м'ясокомбінаті (керівник – Я. Мисецька)¹⁶, а в самому місті молодь гуртувалася навколо Й. Баяна – О. Лімова, Г. Шаліганової, В. Панченка, Г. Калиниченка й ін.

Найвідомішою у повоєнний час було визнано організацію, очолювану Оленою (Лялею) Убийвовк. Вона й інші учасники групи були майже канонізовані. Цьому значною мірою сприяла майстерність на той час ще молодого українського радянського письменника Олеся Гончара, який присвятив страченим підпільникам повість «Земля гуде»¹⁷. Автор особисто зустрічався з їхніми родичами, свідками тих подій. Завдяки радянській пропаганді та повісті Олеся Гончара ім'я Олени (Лялі) Убийвовк стало символом «нескорених полтавчан» – уособленням антинацистського Руху Опору у краї. Однак не слід забувати про вимисел як прояв художньої правди у мистецтві, яка рідко збігається з правдою історичною. Гончарова соцреалістична повість, написана впродовж 1947-1949 років, у часи посилення сталінського тоталітарного режиму, не могла претендувати на достовірність зображення подій і постатей Другої світової війни, однак відкрила імена та сюжети про героїзм відданих радянській батьківщині молодих людей.

У 1949 р. драматург Петро Лубенський написав п'єсу «Нескорена полтавчанка»¹⁸, Т. Пругло і М. Конопля опублікували документальну повість «Бурелом», а Д. Ортенберг – документальну розповідь «Если я погибну...»¹⁹. Так міфологізовані образи Лялі Убийвовк та її соратників закріпилися у пропагандистській літературі, а сама група набула назви через кілька років після знищення.

Міфологема «нескореної полтавчанки» формувалася і в образотворчому мистецтві. Київська скульпторка М. Давід створила бюст Лялі Убийвовк, а її колега полтавець К. Посполітак – бюст Сергія Сапіго. Художники В. Павлюченко та М. Павленко написали картину «Нескорена полтавчанка». Ці твори зберігаються в залі, який меморіалізує діяльність підпільної молодіжної групи, у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Експозицію, присвячену Олені Убийвовк, розміщено в Музеї історії Харківського національного університету імені Василя Каразіна (колишня назва – Харківський державний університет імені О.М.Горького). На фасаді середньої школи № 10 у Полтаві (нині – Полтавська загальноосвітня школа № 10 імені В.Г.Короленка), де протягом 1927-1937 рр. навчалася підпільниця, було встановлено меморіальну дошку та відкрито меморіальну кімнату. У 1951 р. на її честь названо вулиці в Полтаві та Харкові.

¹⁵ Друга світова війна. 1939-1945. Полтавський вимір... С. 649.

¹⁶ Ревеєвук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945)... С. 185.

¹⁷ Гончар О. Земля гуде: Повість. Київ: Веселка, 1979. 150 с.

¹⁸ Лубенський Л. Ляля. На рубежах огненных лет. Воспоминания участников Великой Отечественной войны, очерки и документы. Харьков: Прапор, 1977. С. 65-74.

¹⁹ Пругло Т., Конопля М. Бурелом. Зоря Полтавщини. 1969. 23-25 липня, 27 липня; Ортенберг Д. «Если я погибну...». Нам не забыть вас, ребята! Очерки, документальные рассказы, воспоминания о комсомольско-молодежном подполье. Москва: Молодая гвардия, 1970. 157 с.

Рис. 1. Сергій Ільєвський
(1920-1942)
(Полтавщина. Енциклопедичний
довідник, 1992. С. 584)

23 жовтня 1967 р. в Полтаві по вулиці І. Котляревського відбулося відкриття пам'ятника – погруддя Герою Радянського Союзу Лялі Убийвовк (скульптори Д. Сова, Л. Жуковська, К. Посполітак, архітектор В. Пасічний). На постаменті викарбувані слова: «Нескореним полтавчанам жити у віках – Лялі Убийвовк, Сергію Сапіго, Леоніду Пузанову, Сергію Ільєвському, Валентину Сороці, Борису Серзі».

Проте сьогодні радянська героїзація вищеназваних осіб викликає низку питань. Що приховувала тодішня влада? Чому матеріали справи щодо діяльності групи були засекречені? Чому пошанування «нескорених полтавчан» на високому рівні розпочалося у 1960-ті роки: встановлення пам'ятника, удостоєння посмертно звання Героя Радянського Союзу, присвоєння імені Бориса Серги (учасника групи) школі № 20 м. Полтави й ін.? Відповідь ці та інші питання можуть дати розсекречені архіви Управління Служби безпеки України у Полтавській області.

Рис. 2. Будинок у Полтаві на Першотравневому проспекті, 5, де було створено підпільну молодіжну групу (нині зруйнований)
(Петренко І.М. Член штабу підпільної групи «Нескорена полтавчанка» Борис Серга... С. 29)

Із документів випливає, що підпільна молодіжна група була створена у Полтаві в листопаді 1941 р. на квартирі автослюсаря німецької військової частини Сергія Ільєвського (1920-1942) (рис. 1), розташований на Першотравневому проспекті, 5 (рис. 2).

До ініціативної групи ввійшло троє осіб – Сергій Ільєвський, Олена Убийвовк, Леонід Пузанов (1918-1942), які поставили за мету боротися з окупантами. «Трійка» назвала свою групу «центр по боротьбі з німцями в м. Полтава»²⁰. За іншими даними, до «трійки» ввійшли Сергій Ільєвський, Олена Убийвовк, Борис Серга (1921-1942), а активно долучився до справи Леонід Пузанов (1918-1942)²¹.

Олена Убийвовк (рис. 3) була єдиною дівчиною у керівному осерді групи. Вона народилася в Полтаві 22 листопада 1918 р. в сім'ї лікаря. У 1937 р. закінчила з відзнакою середню школу № 10, після чого працювала тут піонервожатою, а потім вступила на астрономічне відділення фізико-математичного факультету Харківського державного університету імені О.М.Горького. На факультеті студентка Убийвовк редагувала стінгазету «Вектор», згодом її обрали секретарем комсомольської організації.

Улітку 1941 р., перед початком німецько-радянської війни, закінчивши четвертий курс університету, Олена приїхала до батьків у Полтаву.

У постанові бюро Полтавського обкому КП(б)У від 2 червня 1945 р. щодо групи Олени (Лялі) Убийвовк зазначалося: «Діяльність організації спрямовувалася на зміцнення впевненості серед населення в неминучому розгромі Німеччини, на зрив відправки молоді в німецьке рабство, на звільнення із таборів радянських військовополонених. Організація мала два радіоприймача, за допомогою яких приймалися, а потім розмножувалися і поширювалися серед населення повідомлення Радінформбюро, поширювались також антифашистські листівки. Всього поширено листівок різних назв до 2 000 примірників. Організація готувалась до здійснення підривних актів...»²².

Молоді люди проявили хоробрість, самовідданість у боротьбі проти окупантів. Від самого початку учасники підпільної групи почали поширювати листівки серед поранених червоноармійців у госпіталях і серед робітників заводу № 11 – радянських військовополонених, які ремонтували німецькі машини, також забезпечували довідками про перебування на службі чи в лікарні осіб, які не мали документів.

Рис. 3. Олена Убийвовк (1918-1942)
(Олена Костянтинівна Убийвовк.
URL: <https://bit.ly/3HeYIQM>)

²⁰ Ibid. Арк. 3.

²¹ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659-о. Т. 1. Арк. 69.

²² Друга світова війна. 1939-1945. Полтавський вимір... С. 649.

Рис. 4. Леонід Пузанов
(1918-1942)
(Полтава історична. URL:
<https://bit.ly/48qzGWI>)

Олені Убийвовк допомагав діставати порожні бланки для довідок лікар Борис Сінельников. Сергій Ільєвський збирав свідчення Радінформбюро, Леонід Пузанов (рис. 4) поширював листівки серед робітників-військовополонених заводу № 11, де й працював. Крім того, йому вдалося вивезти із заводу танковий кулемет, який, утім, виявився зламаним і непридатним для використання.

Про існування та роботу «трійки» знало кілька осіб, які їм допомагали, – Павло Персань, Борис Серга (рис. 5), Валентин Сорока (рис. 6), Дмитро Морачевський, Григорій Гальченко, Георгій (Жорж) Іванов, Максим Страшко.

Діяльність групи спрямовувалася на боротьбу з ворогом, передусім на зрив відправлення радянських людей на примусові роботи до Німеччини, допомогу військовополоненим у концтаборі, а також у госпіталі по вулиці Кобеляцькій (нині – Європейська) у Полтаві, що розташовувався в частині приміщення середньої школи № 27 і на території обласної лікарні²³.

Підпільники забезпечували визволених із полону цивільним одягом і продуктами харчування, знайомили із зведеннями Радінформбюро. Радіоприймач Валентин Сорока і Борис Серга виміняли за сіль у мешканки Полтави Ганни Четверікової. Спочатку його встановили у Георгія Іванова, а потім – Валентина Сороки та Бориса Серги²⁴.

У січні 1941 р. Максим Страшко привів на квартиру до Сергія Ільєвського капітана Сергія Сапіго (1911-1942), який вийшов з оточення під Оржицею.

Сергій Сапіго (рис. 7) народився на Курщині у сім'ї селянина. У 1934 році його родина перебралася до Полтави. У 1933 р. юнак закінчив Харківське військове училище. З 1938 р. він працював кореспондентом у газеті «Красная звезда», мав звання капітана. У 1940 р. Сергій Сапіго як військовий кореспондент брав участь у фінській війні, був нагороджений орденом Червоної Зірки. Поранений у ногу, він потрапив у полон під час загибелі Південно-Західного фронту, але зумів втекти (за іншою версією – був відпущений німцями) і повернувся до батьків у Полтаву.

Рис. 5. Борис Серга (1921-1942)
(Приватний архів Ірини Петренко)

²³ Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 760.

²⁴ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-п. Арк. 143.

Рис. 6. Валентин Сорока
(1919-1942)
(Полтава історична. URL:
<https://bit.ly/48qzGWI>)

Голова Товариства Українського Червоного Хреста на Полтавщині у 1941-1942 рр. Галина В'юн у спогадах, написаних на еміграції у США, згадувала: «Якось наприкінці 1941 р., саме в розпалі нашої успішної акції допомоги полоненим, до УЧХ (Українського Червоного Хреста. – *Прим. авт.*) прийшов один старенький чоловік із сином, що втік з німецького полону, і звернувся до мене з проханням допомогти синові влаштуватися на якусь працю, щоб він міг допомогти собі й родині. Це був мешканець Полтави п. Сапіга, приємний простий українець, що викликав до себе довір'я, а син його, досить жалюгідного вигляду (ще й кривий на одну ногу, що її, нібито, зламав, утікаючи з полону), викликав до себе співчуття»²⁵. Галина В'юн допомогла Сергієві, влаштувавши завгоспом у Комітет Українського Червоного Хреста. Вона вважала, що «...большевики спеціально перекинули його (С. Сапіго. – *Прим. авт.*) через фронт для організації советських партизанів у німецькому тилу... їм вдалося завербувати до своєї роботи деяку

кількість просто готової боротися з німцями молоді»²⁶.

Ознайомившись із діяльністю підпільної молодіжної групи, Сергій Сапіго відразу почав претендувати на роль лідера та наполягав на негайній активній роботі проти окупантів. Його необережність у висловлюваннях призвела до того, що всі члени групи почали розходитися. Ускладнювало ситуацію ще й те, що при цій розмові був присутній Георгій Іванов, який працював у гестапо водієм (про це на допитах згадували свідки, а мати Бориса Серги Ольга підтверджувала). Сергієва амбітність, нестриманість у спілкуванні, висловлені на адресу учасників групи докори щодо бездіяльності призвели до конфлікту, тим більше, що він сам почав працювати у міській управі управителем готелю. Не сприяла зростанню довіри підпільників і Сергієва відмова внести пожертви на допомогу пораненим солдатам у госпіталі, хоча він непогано заробляв²⁷. Особливо налаштованими проти нього виявилися Сергій Льєвський, Леонід Пузанов і Борис Серга. Тож Сергій Сапіго припинив ходити на збори групи на квартиру Сергія Льєвського. Крім того, було вирішено призупинити

Рис. 7. Сергій Сапіго
(1911-1942)
(Полтава історична. URL:
<https://bit.ly/48qzGWI>)

²⁵ В'юн Г. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві 1941-1942 рр. Спогад-звіт для історії. Б.м.: «Українські вісті», 1973. С. 39.

²⁶ Ibid. С. 40.

²⁷ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 2.

роботу «трійки» через матір С. Ільєвського, яка вважала такі зустрічі небезпечними для життя сина.

У березні 1942 р. Сергій Сапіго знову відновив відвідання зібрання на квартирі Ільєвського, де познайомився з Оленою Убийвовк і почав до неї залицятися. Це викликало ревності закоханого у дівчину господаря оселі. За словами Дмитра Морачевського, Сергій Сапіго «сожительствова» з Оленою²⁸. Зрозуміло, що такий «любовний трикутник» не сприяв міцності та єдності організації.

Завдяки дівчині Сергій Сапіго познайомився з Борисом Сергою, Георгієм Івановим та іншими членами групи. Із архівних документів відомо, що їхні погляди щодо стратегії і тактики боротьби відрізнялися. Сергій Сапіго, наприклад, закликав підпільників негайно перейти до партизан, а сам бажав залишитися у Полтаві та писати історію про них, що викликало насмішки членів групи. Ставлення соратників до Сергія Сапіго погіршилося після того, як він «систематично почав з'являтися в п'яному вигляді» та поведився «до непристойності необережно»²⁹. У результаті інші члени групи почали його уникати, і він залишився сам із Оленою Убийвовк (є свідчення, що до них долучився Георгій Іванов³⁰). Неприязнь до Сергія Сапіго посилювалася після того, як він оголосив себе Героєм Радянського Союзу, перекинутим на літаку для організації партизанського руху.

По всій Україні діяла єдина система формування підпілля: для роботи в тилу залишали вірних і відданих комуністів, комсомольців, активістів, співробітників органів НКВС тощо. Капітан Червоної армії, учасник радянсько-фінської війни та бойових дій від початку радянсько-німецької війни, який пройшов полон, Сергій Сапіго мав певний досвід. Тож він і міг повести активну підпільну роботу, передусім серед звільнених із полону.

У квітні 1942 р. деякі учасники групи, зокрема Борис Серга, Валентин Сорока, Сергій Ільєвський, Дмитро Морачевський та інші планували перейти лінію фронту для з'єднання з Червоною армією. Вони мали зброю, залишену на зберігання у Бориса Серги та Дмитра Морачевського. Сергій Ільєвський виявив необережність, розповівши про їхні плани Олені Убийвовк, котра, своєю чергою, поділилася цією інформацією із Сергієм Сапігою. Розуміючи, що залишається сам, той вирішив передати лист через лінію фронту, в якому інформувати редколегію газети «Красная звезда» про існування та діяльність підпільної групи у Полтаві і цим самим затримати відхід інших її учасників. Для цього Олена Убийвовк через лікаря Бориса Сінельникова підшукала Валентину Терентьеву (за словами Максима Страшка, вона не була членом організації³¹), яка працювала медсестрою у госпіталі. Ця дівчина й погодилася доправити лист через лінію фронту.

12 квітня 1942 р. Сергій Сапіго під приводом ознайомлення із важливим повідомленням від Радінформбюро покликав до себе на роботу Бориса Сергу, Дмитра Морачевського та Максима Страшка і при них почав писати листа до ЦК ВКП(б), Народного комісаріату оборони і редакції газети «Красная звезда» про великі успіхи партизан Полтави, причому почав вигадувати «подвиги» та нісенітницю, боцімто під Решетилівкою був розгромлений штаб німецького полку і

²⁸ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659-о. Т. 1. Арк. 57.

²⁹ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 2.

³⁰ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659-о. Т. 1. Арк. 57.

³¹ Ibid. Арк. 69.

вбито 3 000 німців³². До того ж він клопотався про нагородження тих, хто особливо відзначився (натякаючи передусім на себе). Така поведінка Сергія Сапіго викликала обурення, тому юнаки відразу покинули збори, а він, звинувативши їх у боягузстві, заявив, що все зробить самостійно³³.

У квітні 1942 р. з частиною цього листа та прикріпленою до нього світлиною Сергія Сапіго румунська розвідка затримала і привезла до Полтави Валентину Терентьєву. Іншу частину листа їй вдалося знищити. Під час допитів у гестапо дівчина видала Олену Убийвовк і Сергія Сапіго (інших учасників групи вона не знала). Їх відразу було заарештовано. Сергій Сапіго під тортурами розповів усе, що знав від Олени про діяльність підпільної групи, причому зазначив, що Терентьєву він не посилав, а знаючи про те, що вона сама піде через лінію фронту, жартома написав листа, який у неї і було знайдено.

На початку травня 1942 р. після показів Сергія Сапіго було заарештовано Сергія Ільєвського, Максима Страшка, Леоніда Пузанова, Дмитра Морачевського, його дружину Анастасію, тещу Марію Бут та її сина Івана Бута. Будучи присутнім на затриманні, він вказав на них як учасників групи. Бориса Сергу, Валентина Сороку було заарештовано після зради Георгія Іванова. Не можна відкидати і причетність до цього Сергія Сапіго, який на допитах міг їх видати. Пізніше були заарештовані Борис Синельников, Павло Персань, Іван Убийвовк – двоюрідний брат Олени й ін. Є свідчення, що Сергій Сапіго був особисто присутнім під час арешту Валентина Сороки³⁴.

Заарештованих утримували у в'язниці по вулиці Комсомольській (нині – Стрітенська) у різних камерах. Під час обшуку квартири Валентина Сороки було знайдено частини радіоприймача, які він не встиг заховати. Поліцей випадково перевернув стіл, і гестапівці побачили маленький пристрій, прикручений до іншого боку кришки. Цей радіоприймач підпільники придбали у полтавки Анни Четверикової за кілька кілограмів солі. Спочатку він стояв у Георгія Іванова, потім – у Валентина Сороки та Бориса Серги³⁵.

Молоді підпільники навіть у гестапівських катівнях не залишали надію на визволення. Валентин Сорока та Борис Серга готували втечу, накреслювали план дій.

У результаті слідства було сформовано індивідуальні обвинувачення учасникам підпільної молодіжної групи: Сергієві Сапіго – за надсилання листа через фронт, Олені Убийвовк – за те, що йому сприяла і назвала себе комсомолкою, Борису Серзі – за приховування від окупаційної влади, що він є політруком Червоної Армії, Леоніду Пузанову – за вивезення кулемета із заводу № 11, Сергієві Ільєвському – за придбання радіоприймача, Валентину Сороці – за зберігання радіоприймача, знайденого під час обшуку.

Під час слідства й очних ставок Сергій Ільєвський мстився за Олену Убийвовк і обмовляв С. Сапіго, звинувачуючи у тому, що він усе робив сам, і відкидав усі підозри на свою адресу³⁶.

У повоєнний час, після завершення слідства щодо діяльності цієї підпільної молодіжної групи, радянські спецслужби єдиною зрадницею оголосили Валентину

³² Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 3.

³³ Ibid. Арк. 3.

³⁴ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-п. Арк. 97.

³⁵ Ibid. Арк. 143.

³⁶ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 4.

Терентьєву, яку й було засуджено. Але розсекречені архівні документи дозволяють констатувати, що зрадників і донощиків виявилось більше, ніж активних учасників.

Розглянемо і проаналізуємо основні версії слідства.

Радянська офіційна версія. Підпільну групу викрили гітлерівці у квітні 1942 р. через зраду Валентини Терентьєвої – уродженки Білорусії. Вона через лікаря Бориса Синельникова (члена групи), який працював у лазареті для військовополонених, вступила до молодіжної підпільної групи за кілька тижнів до її викриття. У квітні 1942 р. Сергій Сапіго доручив дівчині перейти лінію фронту, встановити зв'язок із радянським командуванням і повернутися назад. У неї був лист, адресований прифронтовій частині Червоної армії.

Рис. 8. Валентина Терентьєва
(Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о.
Т. 1. Арк. 104.)

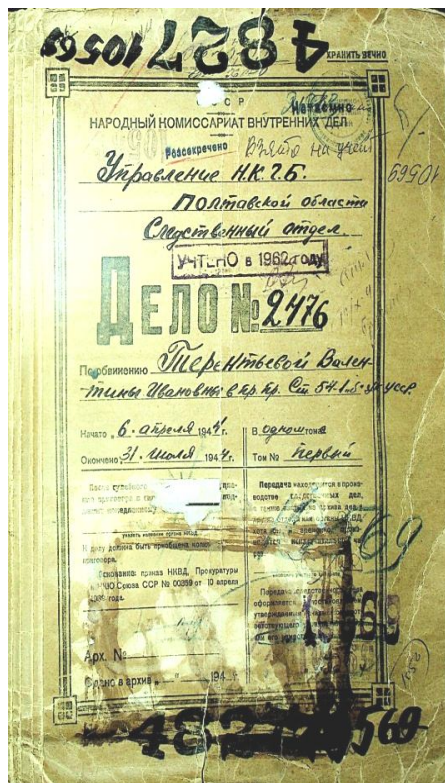

Рис. 9. Розсекречена слідча справа проти
Валентини Терентьєвої
(Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-
о. Т. 1.)

Проте в Олександрівському районі Харківської області Валентина Терентьєва була затримана румунською військовою жандармерією. Вона не витримала катувань і на допиті назвала членів підпільної організації, яких знала. Після цього дівчину звільнили і вона працювала медсестрою у німецькому госпіталі в Полтаві, але напередодні повернення радянської влади у вересні 1943 р. знову заарештували та відправили до Німеччини. По дорозі Валентині Терентьєвій вдалося втекти, оселитися у Києві та влаштуватися на роботу за фахом у госпіталі³⁷. Після

³⁷ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 3. Арк. 6.

визволення України її затримала радянська контррозвідка. Під час слідства В. Терентьєва свою провину визнала частково, наголосивши, що на допиті у таємній польовій поліції вказала лише на Олену Убийвовк і Сергія Сапіго³⁸ (інших учасників не знала). Військовий трибунал засудив її до розстрілу, який був замінений 10-річним ув'язненням у виправно-трудовій колонії та поразкою у правах на п'ять років³⁹. Відтоді сліди дівчини загубилися.

Версія родичів членів підпільної молодіжної групи. Мати Бориса Серги – Ольга Серга, родичі Валентина Сороки та Максима Страшка вважали справжнім зрадником групи Георгія Іванова⁴⁰, сусіда сім'ї Серги та Борисового товариша, який працював у німців водієм і возив воєначальників. Його заарештували відразу після викриття організації, однак швидко відпустили. Мати Бориса Серги згадувала, що під час відвідин у в'язниці син прямо вказав на зраду Георгія⁴¹. Жінка аргументувала свою підозру ще й тим, що відразу після викриття групи Іванов різко змінив ставлення до неї. Є свідчення, що у період окупації він особисто знущався з мешканців Полтави⁴².

Після війни на Георгія Іванова завели слідчо-кримінальну справу. Через тривалий час її було закрито, а підозрюваного виправдано, хоча існували прямі докази того, що він співпрацював з окупантами. Георгія Іванова нагородили медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні», а ще одну він уже мав – «30 років радянської армії і флоту»⁴³.

Рис. 10. Георгій Іванов
(Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-с. Т. 1. Арк. 9; Т. 2. Арк. 240)

Версія Костянтина Убийвовка (батька Олени). Зрадників було четверо: лікар Борис Синельников, який працював із Валентиною Терентьєвою і першим дізнався про її зраду.

³⁸ Ibid. Арк. 10.

³⁹ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659-о. Т. 1. Арк. 97.

⁴⁰ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-с. Арк. 279.

⁴¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р.-105. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 39.

⁴² Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-с. Арк. 2.

⁴³ Ibid. Арк. 170.

Костянтин Убийвовк стверджував, що дружина Бориса Серги Маргарита Серга (Горюн) (1920-1993) розповіла у гестапо, що її чоловік був членом Комуністичної партії та політруком Червоної армії, та викрила Олену Убийвовк як комсомолку і секретаря комсомольської університетської організації⁴⁴. Щоправда, такі відомості маємо тільки зі свідчень К.Убийвовка, який посилався на батька Бориса Серги Полікарпа, що, своєю чергою, почув про це від перекладача – відвідувача його продуктової лавки. Та й сам Борис, будучи порядним і відповідальним, зізнався на допитах, що був політруком.

Дружина Дмитра Морачевського Анастасія, яка негативно ставилася до організації, розповіла матері Олені Убийвовк, що просила Лялю взяти всю провину на себе, аби не постраждав її чоловік, адже родина мала трьох дітей, а дівчина самотня та вже приречена. Що вона відповіла, невідомо, але ця розмова поглибила душевні муки її матері.

За версією Костянтина Убийвовка, четвертою зрадницею групи була теща Дмитра Морачевського – Бут Марія. Він писав: «у присутності моєї покійної дружини, а також матері Бориса Серги та матері Сороки Валентина та тітки Лялі – Варвари Григорівни Бельської, а також інших родичів заарештованих і сторонніх осіб, що зібралися біля 15 школи на Комсомольській вулиці, глибоко образила мою дочку Лялю, назвавши її повією, коли Ляля проходила двором під наглядом німця: «Погляньте на неї – здається нічого особливого з себе не уявляє, а зібрала навколо себе, повія, не лише молодих, а й одружених»⁴⁵. Цікавим роззявам і німцям тільки цього й треба було. Вищезгадані особи це пам'ятають, а бідна мати Лялі не могла пробачити цього і вмирала з прокльонами на адресу матері Морачевського. Хто може виміряти силу душевних страждань Ляліної матері?»⁴⁶.

Постать Дмитра Морачевського залишається до кінця невивченою. Відомо, що він народився 1903 р., мав звання майора Червоної армії, був присутній на розстрілі підпільників⁴⁷. Є свідчення, що Д.Морачевський працював у гестапо постачальником і був агентом, зокрема, доніс про існування ще однієї підпільної групи⁴⁸. Після війни під час допитів у НКВС він указував на Георгія Іванова як зрадника Бориса Серги та Валентина Сороки⁴⁹. Врешті Д.Морачевського звільнили з-під варти через недоведеність вини, хоча й були прямі свідчення проти нього.

Версія Антона Ільєвського (батька Сергія Ільєвського). Зрадником організації був сам Костянтин Убийвовк, батько Олені, а справжнім організатором і керівником групи – Сергій Ільєвський⁵⁰.

Ця версія з'явилася останньою та пов'язана з процесами «хрущовської відлиги», зокрема з реабілітацією жертв сталінських репресій. У 1937 р. Антона Ільєвського було заарештовано як ворога народу (реабілітовано у 1956 р.). Цей факт біографії Сергія Ільєвського замовчувався, тому слідчі, які розглядали справу про діяльність підпільної групи, навіть не розглядали його як керівника, бо вважали сином «ворога народу». Хоча відомо, що юнак від початку входив до «трійки» групи, яка, власне, і була створена на його квартирі.

⁴⁴ Ibid. Арк. 79.

⁴⁵ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 9.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-с. Арк. 33, 42.

⁴⁸ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659-о. Т. 2. Арк. 12зв., 22; Спр. 10000-с. Арк. 78.

⁴⁹ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 11043-с. Арк. 42.

⁵⁰ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659. Т. 1. Арк. 92.

Зауважимо, що Костянтин Убийвовк, намагаючись захистити Олену, мимоволі міг надати потрібну німцям інформацію. Чоловік свідчив, що сам підтверджував візити деяких учасників групи до його доньки, які нібито приходили грати в шахи. Наївно було б думати, що німці в те могли повірити.

Гестапівське слідство завершилося смертним вироком для шести активних учасників групи. До викриття та знищення керівного осердя організації призвела низка факторів: зрада Валентини Терентьевої; недотримання правил конспірації, необережність, бажання здобути славу та нагороди, боягузтво Сергія Сапіго, який під час слідства вигадував нісенітниці й обмовляв інших учасників для власного порятунку; зрада Георгія Іванова, арешт якого імітували німці, а через годину відпустили; помста Ільєвського Сапізі через ревності; негідна поведінка Оленіного батька Костянтина Убийвовка, який часто відвідував керівника і слідчого таємної польової поліції та розповідав про тих, хто приходив до його доньки, чим хотів визволити дівчину, але вона відмовилася, написавши в листі із в'язниці: «Але ціною підлості я не буду купувати життя»⁵¹. Заарештований Іван Убийвовк сам попросився до слідчого та повідомив, що відвідував Олену.

Є дані, що до зради активістів організації причетна Людмила Іванова, сестра Георгія Іванова. Дівчина зустрічалася з нацистським офіцером таємної польової поліції румунського походження, якому й розповіла про діяльність групи⁵². Вона також була пов'язана з поліцією – працювала там перекладачкою⁵³.

Заарештована гестапо Олена Убийвовк поводитися мужньо. За свідченнями Максима Страшка, одного разу, вийшовши після допиту, вона заявила: «Загину, але знаю, що я чиста перед Батьківщиною»⁵⁴. Дівчина підтримувала моральний стан інших заарештованих, повідомляла, про що говорять нацисти під час слідства, адже володіла німецькою мовою. Бачачи безвихідь шістьох товаришів, які підписали обвинувальні вирoki, вона все робила, щоб було звільнено інших. Олена наголошувала на пильності, щоб нікому не було підсунуто на підпис протокол звинувачення замість протоколу допиту. В останній день свого життя вона закликала не йти на роботу до окупантів, а рятуватися від цього всіма силами⁵⁵.

3-під арешту було звільнено 16 осіб, причетних до діяльності підпільної молодіжної групи.

26 травня 1942 р. в районі старих казарм Полтави, за старим міським кладовищем, нацисти розстріляли шістьох активних учеників підпільної групи: комсомолку Лялю Убийвовк, комсомольця Сергія Ільєвського, молодшого політрука Бориса Сергу, капітана Сергія Сапіго, молодшого командира Валентина Сороку, військового техника I рангу Леоніда Пузанова. Учасниками групи були молоді люди, найстаршому з яких Сергієві Сапізі було 30 років, іншим – 20-25 років.

Марія Ільєвська (мати Сергія Ільєвського) згадувала: «Дня через два я ходила на цвинтар, на околицю міста Полтави, де у рові німці робили розстріли, і там зустріла жінку похилого віку, яка пасла худобу. Вона мені розповіла, що ввечері приблизно за 2-3 дні до мого приходу, німці розстріляли сім чи шість молодих людей, серед яких була одна жінка»⁵⁶.

⁵¹ Ibid. Арк. 100.

⁵² Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 35.

⁵³ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659. Т. 1. Арк. 27.

⁵⁴ Ibid. Арк. 70.

⁵⁵ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 4.

⁵⁶ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-п. Арк. 196.

Олена Убийвовк вдалося передати із в'язниці кілька листів до рідних. Ось рядки з останнього, написаного у ніч з 24 на 25 травня 1942 р. перед стратою: «Сьогодні, завтра, я не знаю коли, мене розстріляють за те, що я не можу піти проти своєї совісті, за те, що я комсомолка. Я твердо знаю, що вийти звідси я не зможу, повірте, я пишу не згарячу, я зовсім спокійна. Обіймаю всіх вас в останній раз і міцно, міцно цілую. Я не самотня і відчуваю навколо себе багато любові і турботи. Помирати не страшно. Цілую всіх від усього серця»⁵⁷.

Родина Убийвовків дуже болісно пережила смерть єдиної доньки та скоїла колективний суїцид шляхом отруєння. Унаслідок цього Оленина тітка померла, а мати зазнала тяжких наслідків для здоров'я⁵⁸. Ця інформація була засекречена, адже, згідно з офіційної думкою, сім'я мала пишатися подвигом дівчини, а не перетворювати її героїчну смерть на особисту трагедію.

Після визволення Полтави було проведено розслідування й ексгумацію поховань людей, розстріляних окупантами. Утім, як згадував батько Валентина Сороки Дмитро, «при розкопках ми нічого впізнати не змогли через розкладання трупів»⁵⁹.

Питання про уточнення кількості учасників Руху Опору в роки радянсько-німецької війни постало через 20 років після її закінчення. Потрібно було з новою силою показати всенародний характер боротьби та керівну роль Комуністичної партії у ній. У зв'язку з цим керівництво партії України 28 листопада 1961 р. ухвалило постанову «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». На місцях були створені спеціальні комісії з виявлення нових учасників антифашистської боротьби, яких з різних причин не включили у звітність 1945 р. У результаті проведеного коригування станом на 1962 рік кількість партизанських загонів на Полтавщині була збільшена до 13, антинацистських підпільних груп – до 32, комсомольських підпільних організацій – до 4. З'явилася навіть одна піонерська підпільна група, а загальна кількість учасників антинацистського підпілля та партизанського руху досягла 5 950 осіб⁶⁰.

Проте навіть така кількість не задовольнила вище партійне керівництво УРСР. 2 листопада 1963 р. ЦК Компартії України зазначив, що партійні комітети формально підійшли до виявлення всіх учасників антинацистського руху та зобов'язав їх до 1 квітня 1964 р. надіслати остаточні дані. В Україні з новою силою почалися пошуки підпільників і партизанів. Так партизанами та підпільниками було визнано багато людей непричетних, які в умовах окупації не боролися проти німців, а стали жертвами нацистського терору або пересиджували окупацію, зацаївшись у схронах. Згідно з довідкою Полтавського обкому партії за 1965 р., в області діяло 2 326 партизанів, 6 365 підпільників і патріотів, зокрема учасників підпільних організацій – 1 175. 4 009 учасників антинацистського Руху Опору загинуло від рук окупантів⁶¹.

З огляду на це кількість подвигів членів підпільної молодіжної групи на чолі з Оленою Убийвовк постійно зростала. Так, у праці за 1977 р. вказано, що за короткий час учасники групи визволили з полону 18 радянських військовослужбовців,

⁵⁷ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 99618. Т. 1. Арк. 68зв.

⁵⁸ Ibid. Арк. 72.

⁵⁹ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10000-п. Арк. 155-156.

⁶⁰ Ревезук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945)... С. 203.

⁶¹ Ibid. С. 203.

частину з них вдалося переправити через лінію фронту⁶². У виданні за 1984 р. вже вказано, що за період існування групи вони врятували та переправили до партизан понад 50 радянських військовополонених⁶³. Крім того, з року в рік у радянських історичних і публіцистичних текстах зростала і кількість її учасників: від 12 до понад 20.

У 1947 р. розстріляних підпільників було нагороджено медалями «Партизану Великої Вітчизняної війни» І ступеня за доблесть і мужність, проявлені у партизанській боротьбі проти німецько-нацистських загарбників. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. Олені Убийвовк присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно)⁶⁴.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 грудня 1965 р. «Про присвоєння загальноосвітнім школам УРСР імені героїв Великої Вітчизняної війни з метою увічнення подвигу радянських патріотів, які проявили мужність і героїзм в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни», Полтавській середній школі № 20 було присвоєно ім'я Бориса Серги, учасника підпільної групи, створено музейну кімнату, де зберігаються його речі та світлини.

Висновки

Підпільна молодіжна група «Нескорена полтавчанка» – цілком післявоєнний радянський ідеологічно-пропагандистський конструкт. Відповідно до матеріалів розсекреченої кримінальної справи, вона перебувала на стадії організаційного формування, ніякого штабу (у повоєнний час до нього включили шістьох страчених учасників) ще не мала. Із джерел випливає, що з листопада 1941 р. по січень 1941 р. лідерами групи були Олена Убийвовк і Сергій Ільєвський, а з січня по квітень 1942 р. функції керівника перебрав на себе Сергій Сапіго. З кандидатурою останнього погоджувалися не всі учасники, що спричиняло конфліктні ситуації.

Провал підпільної молодіжної групи стався через неналежну конспірацію та недосвідченість її учасників. Зрадницею організації не можна вважати лише Валентину Терентьєву, адже ненадійними виявилися родичі та найближче оточення підпільників. Поведінка й особистісні риси, як-от необережність, зарозумілість і безвідповідальність, найстаршого учасника групи Сергія Сапіго значною мірою призвели до викриття групи. Негідно він поведився і під час слідства в гестапо. Тому поява вулиці Сергія Сапіго в Полтаві 1961 р. свідчила про початок повороту до політики неосталінізму з його міфами.

Причетними до викриття молодіжної підпільної групи виявилися її члени Георгій Іванов і Дмитро Морачевський. Однак порушені проти них у повоєнний період слідчі справи закрили, незважаючи на існування беззаперечних доказів зради. Пояснити це можна тим, що Дмитро Морачевський був майором Червоної Армії, а Георгій Іванов – учасником війни і мав військові нагороди, а тому їхні заслуги не піддавалися сумніву.

⁶² Емец П.Н. Герои остаются молодыми. На рубежах огненных лет. Воспоминания участников Великой Отечественной войны, очерки и документы. Харьков: Прапор, 1977. С. 48.

⁶³ За мужество и отвагу. Документальные очерки о Героях Советского Союза – уроженцах Полтавы и Полтавской области / И.Е. Горобец, В.С. Дмитренко, П.М. Клименко; ред. С.И. Исаев. Харьков: Прапор, 1984. С. 382.

⁶⁴ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації / Ред. колегія: І.Ю. Горобець та ін. Харків: Прапор, 1981. С. 199.

Подвиг Олени Убийвовк беззаперечний: будучи одним із лідерів організації, вона проявила мужність і сміливість, пішовши разом із товаришами на смерть.

Радянська влада та її спецслужби у післявоєнний час спотворили образ відважних захисників Полтави, які у надзвичайно тяжких умовах окупації кинули виклик ворогові, не боячись боротися та героїчно загинути. Підпільна молодіжна група виникла з ініціативи патріотично налаштованої молоді, без участі партійного керівництва, і тому викликала інтерес органів НКВС, яке тривалий час вело розслідування її діяльності. Комуністична партія та її каральні органи підозріло ставилися до тих організацій, які існували поза державним контролем.

Назва «Нескорена полтавчанка» виникла у повоєнний час і жодного стосунку до підпільної молодіжної групи не має. Це художня, літературна назва, яка з'явилася в публічному просторі завдяки повісті Олеся Гончара «Земля гуде» і потім була підхоплена партійними органами.

Насамкінець зазначимо, що розсекречена слідчо-кримінальна справа дає можливість проаналізувати повсякденний зріз атмосфери й оточення, в яких перебували та боролися молоді люди – учасники групи. Ставлення рідних, друзів, побратимів, співгромадян до ініціативної молоді, яка намагалася чинити опір нацистам, діяти, а не пересиджувати окупацію, не завжди виявлялося у розумінні, підтримці та допомозі: дехто з них обирав шлях колаборантства та зрадництва.

Молоді люди – учасники підпільної комсомольсько-молодіжної групи – зробили все, що могли в тих умовах. Яскравим свідченням цього є слова Лялі Убийвовк, написані у листі до рідних напередодні страти: «Ми зробили небагато, але ми щиро прагнули зробити якомога більше для щастя наших людей»⁶⁵.

Сьогодні ще залишається багато «білих плям» в історії діяльності підпільної молодіжної групи на чолі з Оленою Убийвовк. До цього часу опрацьовано не всі архіви, зокрема, німецькі, радянські (російські) ще чекають на свого дослідника. Тривають дискусії вчених і пересічних громадян щодо ролі і місця полтавських підпільників в антинацистському русі. Наша стаття, підготовлена на основі нових документів, і є кроком до деміфологізації подій і постатей періоду Другої світової війни в Україні загалом і Полтаві зокрема.

Подяка. Висловлюю щиру подяку співробітникам Архіву Управління Служби безпеки України в Полтавській області, зокрема *Олені Євдокимовій*, адміністратору інформаційно-довідкового залу, за надану можливість опрацювати документи, професіоналізм, уважне та доброзичливе ставлення до дослідників.

REFERENCES

- Anderson Hughes, J.R. (2011). *Forced prostitution: the competing and contested uses of the concentration camp brothel* (PhD Degree). New Brunswick, New Jersey [in English].
- Berkhof, K. (2011). *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoju vladou* [Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Bilousko, O., Pustovit, T. & Revehuk, V. (2020). *Druha svitova viina. 1939-1945. Poltavskiy vymir. Podii. Postati. Dokumenty: Vol. 1: Protsepy. Diiachi. Refleksii* [Second World War. 1939-1945. Poltava measurement. Events Figures. Documents: Vol. 1: Processes. Actors Reflexes]. Poltava: «Poltavskiy literator» [in Ukrainian].
- Emets, P.N. (1977). *Geroi ostaiutsa molodymi. Na rubezhakh ognennykh let. Vospominaniya uchastnikov Velikoy Otechestvennoy voiny, ocherki i dokumenty* [Heroes remain young. At the turn of the fiery years. Memoirs of participants in the Great Patriotic War, essays and documents]. Kharkov: Prapor [in Russian].

⁶⁵ Лубенський Л. Ляля... С. 74.

- Gertjejanssen, Wendy Jo** (2004). *Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II* (PhD Thesis). Minneapolis: MN [in English].
- Gorobets, I.E., Dmitrenko, V.S. & Klimenko, P.M.** (1984). *Za muzhestvo i otvagu: Dokumentalnye ocherki o Geroiyakh Sovetskogo Soyuza – urozhentsakh Poltav i Poltavskoy oblasti* [For courage and bravery: Documentary essays about the Heroes of the Soviet Union – natives of Poltava and the Poltava region]. Kharkov: Prapor [in Russian].
- Hinda, V.** (2013). Zhinoche tilo, yak odyń iz resursiv vyzyhannia na okupovanykh natsystamy terytoriiakh [The female body as one of the resources of survival in the territories occupied by the Nazis]. *Historians*. 20.12.2013. Retrieved from <https://bit.ly/3GYLKCH> [in Ukrainian].
- Hinda, V.** (2021a). Ahenty-kokhanky: zhinky na sluzhbi nimetskoї ta partyzanskoї rozvidok [Mistress Agents: Women in the Service of German and Partisan Intelligence]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 23, 116-134 [in Ukrainian].
- Hinda, V.** (2021b). «Dity okupatsii» – vyhnantsi povoiennykh suspilstv [«Children of the occupation» are exiles from post-war societies]. *INTERMARUM: istoriia, polityka, kultura*, 9, 237-252 [in Ukrainian].
- Hinda, V.** (2021c). *“Intymni stosunki ta seksualne nasylstvo pid chas nimetsko-radianskoї viiny v okupatsii i na fronti”* [“Intimate relationships and sexual violence during the German-Soviet war in the occupation and at the front”]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Hohun, O.** (2014). *Stalinski komandos. Ukrainski partyzanski formuvannia, 1941-1944 rr.* [Stalin's commandos. Ukrainian partisan formations, 1941-1944.]. Kyiv: «Nash Format» [in Ukrainian].
- Honchar, O.** (1979). *Zemlia hude: Povist* [The Earth is humming: A story]. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
- Horobets, I.Yu. (Ed.)**. (1981). *Narysy istorii Poltavskoї oblasnoї partiinoї orhanizatsii* [Essays on the history of the Poltava regional party organization]. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
- Kentii, A., Lozytskyi, V. & Slobodianiuk, M.** (2010). *Radianskyi rukh Oporu na okupovanii terytorii Ukrainy* [Soviet Resistance movement in the occupied territory of Ukraine]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kudrytskyi, A.V. (Ed.)**. (1992). *Poltavshchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Poltava region: Encyclopedic guide]. Kyiv: UE [in Ukrainian].
- Mühlhäuser, R.** (2010). *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941-1945* [Conquests: Sexual Violence and Intimate Relationships by German Soldiers in the Soviet Union 1941-1945]. Hamburg: Hamburger Edition [in Germany].
- Lubenskyi, L.** (1977). *Lialya. Na rubezhakh ognennykh let. Vspominaniya uchastnikov Velikoy Otechestvennoy voyny, ocherki i dokumenty* [Lialya. At the turn of the fiery years. Memoirs of participants in the Great Patriotic War, essays and documents]. Kharkiv: Prapor [in Russian].
- Ortenberg, D.** [1970]. *“Eslī ya pogibnu...”*. *Nam ne zabyt vas, rebyata! Ocherki, dokumentalnye rasskazy, vspominaniya o komsomolsko-molodezhnom podpolie* [“If I die...”]. *We won't forget you guys! Essays, documentary stories, memories of the Komsomol youth underground*. Moskva: Molodaya gvardiya [in Russian].
- Petrenko, I.** (2007). *Chlen shtabu pidpilnoi hrupy “Neskorena poltavchanka” Borys Serha (1921-1942)* [Borys Serga (1921-1942), a member of the headquarters of the underground group “Unconquered Poltava woman”]. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].
- Petrenko, I.** (2019). *Chlen shtabu pidpilnoi hrupy “Neskorena poltavchanka” Borys Serha (1921-1942)* [Borys Serga (1921-1942), a member of the headquarters of the underground group “Unconquered Poltava woman”]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva*. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoї naukovo-praktychnoi konferentsii 29 lystopada 2019 r. Kyiv: NUOU, pp. 93-94 [in Ukrainian].
- Petrenko, I.** (2020). *Diialnist v period Druhoї svitovoi viiny v Poltavi pidpilnoi orhanizatsii “Neskorena Poltavchanka”: do pytannia pro kerivnyka* [Activities of the underground organization “Neskorena Poltavchanka” in Poltava during the Second World War: to the question of the leader]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva*. Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 27 lystopada 2020 r. Kyiv: NUOU, pp. 105-106 [in Ukrainian].
- Pruhlo, T. & Konoplia, M.** (1969, 23-25, 27 lypnia). Burelom [Hurricane]. *Zoria Poltavshchyny* [in Ukrainian].
- Revehuk, V.** (2004). *Poltavshchyna v roky druhoї svitovoi viiny (1939-1945)* [Poltava Oblast during World War II (1939-1945)]. Poltava: PP Shevchenko R.V. [in Ukrainian].
- Revehuk, V.** (2015). *Poltavshchyna pid nimetskoїu okupatsiieiu (1941-1943). Narysy istorii* [Poltava region under German occupation (1941-1943). History essays]. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].

- Skorobahatov, A.** (2006). *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941-1943)* [Kharkiv during the German occupation (1941-1943)]. Kharkiv: «Prapor» [in Ukrainian].
- Stiazhkina, O.** (2013). *V radianskii provintsii: osvoïennia (vid)movy* [In the Soviet province: mastering (from)language]. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Suprunenko, O.B., Yakymenko, M.A. & Loburets, V.Ye. (Eds.).** (1999). *Poltava. Istorychnyi narys* [Poltava Historical essay]. Poltava: Poltavskyi literator [in Ukrainian].
- Viun, H.** (1973). *Pid znakom Chervonoho Khresta v Poltavi 1941-1942 rr. Spohad-zvit dlia istorii* [Under the sign of the Red Cross in Poltava, 1941-1942. Memoir-report for history.]. N.d.: «Ukrainski visti» [in Ukrainian].
- Zhuk, V.** (2004). *Bezsmertnyi podvyh. Istorychni narysy pro Chutivshchynu u period Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941-1945 rokiv ta podvyhy yïi syniv i dochok na frontakh i v tylu* [Immortal feat. Historical essays about the Chutiv region during the Great Patriotic War of 1941-1945 and the exploits of its sons and daughters on the fronts and in the rear]. Poltava: ASMI [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 01.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 01.12.2023